

บทที่ 2

แนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัย และเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกี่ยวกับบทบาทหญิงชายในครอบครัวและผลกระทบที่มีต่อสตรีแม่บ้านในกรณีที่ย้ายถิ่น แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้ศึกษามี ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับผลกระทบของการย้ายถิ่นต่อโครงสร้างครอบครัวและผู้หญิง
2. แนวคิดการขัดเกลาทางสังคมด้านบทบาทชายหญิงในครอบครัว
3. แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในครอบครัว
  - 3.1 ความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัว
  - 3.2 องค์ประกอบของความสัมพันธ์ในครอบครัว
4. แนวคิดเกี่ยวกับทัศนคติ
5. แนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพ
  - 5.1 ความหมายของคำว่าสุขภาพ
  - 5.2 ลักษณะของสุขภาพจิต
  - 5.3 สุขภาพจิตกับบทบาทหญิงชาย
6. เอกสาร/งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับผลกระทบของการย้ายถิ่นต่อโครงสร้างของครอบครัวและผู้หญิง

การย้ายถิ่นจะทำให้มีความแตกต่างในการดำเนินชีวิต ระหว่างผู้ย้ายถิ่นและไม่ย้ายถิ่น และทำให้อำนาจควบคุมสมาชิกในครัวเรือนลดลง รวมทั้งการควบคุมในเรื่องการสมรสลดลงด้วย กล่าวคือ ระบบครอบครัวขยายจะถูกทำลาย อันเนื่องมาจากความเจริญทางด้านอุตสาหกรรม และความเป็นเมืองที่ทำการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ภายในครอบครัวที่แตกต่างจากสังคมเกษตร ในสังคมเกษตรนั้น ครอบครัวจะควบคุมกิจกรรมของสมาชิกเกือบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการกินอยู่ ที่อยู่อาศัย การคุ้มครอง การศึกษาและการใช้เวลาว่าง เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ความเป็นอุตสาหกรรม สังคมอุตสาหกรรมจะเน้นความชำนาญเฉพาะทาง จากการนำเครื่องจักรและเทคโนโลยีสมัยใหม่และใหญ่เกินกว่าการผลิตของครัวเรือนมาใช้ ด้วยเหตุนี้เองครอบครัวเดิม จึงสูญเสียอำนาจหน้าที่ของครอบครัวและการอบรมสั่งสอนจะเป็นหน้าที่ของโรงเรียน ความผูกพัน

ของกลุ่มญาติตามขนบธรรมเนียมจะลดลง สมาชิกในครอบครัวจึงมีอิสระ และสามารถที่จะแยกออกไปเป็นครอบครัวเดี่ยว เพื่อสร้างฐานะทางสังคมของตนเองให้สูงขึ้นด้วย (Landale & Gena, 1995; Good, 1963; Farber, 1966 ใน มณีรัตน์ ภาครูป, 2542, อ้างแล้ว)

การย้ายถิ่น ความเป็นเมือง และความเป็นอุตสาหกรรมนี้ จะมีผลกระทบอย่างมาก ต่อบทบาท สถานภาพ และพฤติกรรมของผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย กล่าวคือ การย้ายถิ่นจะทำให้ผู้หญิงเปลี่ยนบทบาทของตนเอง จากการทำงานในครอบครัว มาเป็นทำงานนอกครอบครัว ผู้หญิงจึงมีอิสระทางเศรษฐกิจมากกว่าในสมัยก่อน (Farber, 1966; United Nations, 1993 ใน มณีรัตน์ ภาครูป, 2542, อ้างแล้ว)

บทบาทของผู้หญิงโดยทั่วไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศกำลังพัฒนา ถูกกำหนดให้รับผิดชอบในงานหรือกิจกรรมภายในครัวเรือน เช่น การจัดหาอาหาร การดูแลบ้าน และการเลี้ยงดูบุตร เป็นต้น แต่เมื่อมีการย้ายถิ่นของแรงงานชายจะมีผลทำให้บทบาทของผู้หญิงที่ยังคงอยู่ในแหล่งต้นทางเปลี่ยนแปลงไป จากการศึกษาในซวาตวันดก ประเทศอินโดนีเซีย พบว่า การย้ายถิ่นออกของแรงงานชายเป็นจำนวนมากในชุมชน ทำให้ผู้หญิงได้รับการแต่งตั้งเป็นผู้นำชุมชน ซึ่งตามประเพณีดั้งเดิมของชุมชนที่ถือปฏิบัติมานั้น ตำแหน่งผู้นำชุมชนจะต้องเป็นชายเท่านั้น สำหรับในครัวเรือนก็พบเช่นเดียวกันกล่าวคือ การย้ายถิ่นออกของหัวหน้าครัวเรือนทำให้ผู้หญิงต้องเปลี่ยนสถานภาพมาเป็นหัวหน้าครัวเรือนแทน มีบทบาทเพิ่มขึ้นคือ ต้องทำงานหรือกิจกรรมที่หัวหน้าครัวเรือนเคยรับผิดชอบอยู่ เช่น การทำการเกษตรของครัวเรือน การไปเสียภาษี หรือการเป็นตัวแทนของครัวเรือนเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน (Haddad and Lam, 1994; Sachs and Caye, 1989; Hugo, 1987 อ้างใน ประภาพรรณ อุณอบ, 2538)

ในส่วนของอำนาจการตัดสินใจของผู้หญิง โดยปกติแล้ว ผู้หญิงจะเป็นผู้ตัดสินใจเกี่ยวกับการดูแลครัวเรือนในแต่ละวัน แต่หลังจากการย้ายถิ่นออกของหัวหน้าครัวเรือน การตัดสินใจของผู้หญิงจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นการตัดสินใจในเรื่องอาชีพของครัวเรือนเป็นหลัก และพบว่า แรงงานของผู้หญิงจะเป็นแรงงานที่มีความสำคัญมากขึ้นตามสถานภาพของผู้หญิงที่เปลี่ยนมาเป็นหัวหน้าครัวเรือนแทน โดยนัยดังกล่าวจะทำให้ผู้หญิงมีอำนาจในการตัดสินใจในครัวเรือนมากขึ้น และผู้หญิงจะมีบทบาทใหม่ในฐานะที่เป็นผู้จัดการสิ่งต่าง ๆ ของครัวเรือน การที่ผู้หญิงเข้ามามีบทบาทหลักในการประกอบอาชีพของครัวเรือน ทำให้ผู้หญิงมีอำนาจการตัดสินใจภายในครัวเรือนสูงขึ้นด้วย (Palmer, 1985; Lipton, 1976; Colson, 1970; พงษ์สวัสดิ์ สวัสดิพิพงษ์, 2525 ใน ประภาพรรณ อุณอบ, 2538, อ้างแล้ว)

จากการที่ผู้หญิงต้องเปลี่ยนสถานภาพมาเป็นหัวหน้าครัวเรือนแทน ต้องรับภาระในทุก ๆ เรื่องของครัวเรือน จึงมีผลทำให้ผู้หญิงมีความเครียดเพิ่มมากขึ้น โดยความเครียดดังกล่าวอาจเกิดจากความเครียดในด้านต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำการเกษตรของครัวเรือน การที่ต้องทำหน้าที่ดูแลครัวเรือน การดูแลสุขภาพและความเป็นอยู่ของสมาชิกในครัวเรือน ตลอดจนที่ต้องอยู่ตามลำพังเป็นระยะเวลานาน ๆ (Palmer, 1985 ใน ประภาพรรณ อุณอบ, 2538, อ้างแล้ว)

2. แนวคิดการขัดเกลาทางสังคมด้านบทบาทชายหญิงในครอบครัว

เจ็จันท์ จงสถิตอยู่ และคณะ (2538) ได้กล่าวถึงลักษณะการขัดเกลาทางสังคมด้านบทบาทชายหญิงในครอบครัวชนบท 3 ลักษณะ คือ

1. การขัดเกลาเรื่องบทบาทของลูกชายและลูกสาวในครอบครัวไทย แนวโน้มโดยทั่วไปมักจะกำหนดบทบาทของลูกชายและลูกสาวต่างกันตามเพศและให้การขัดเกลาทางสังคมตามบทบาทนั้น ในชนบทสมัยก่อนบทบาทของลูกชายคือ ผู้ที่จะเป็นแรงงานให้แก่ครอบครัวในอนาคต ในวัยเด็กพ่อแม่จะไม่เรียกร้องให้ลูกชายทำงานบ้าน แต่จะให้ช่วยงานในการผลิตทางการเกษตร ลูกชายจึงสามารถไปเล่นกับเพื่อนหรือเตร็ดเตร่นอกบ้านได้ นอกจากนั้นพ่อแม่ยังคาดหวังว่าเมื่อลูกชายโตขึ้นแล้วบวช พ่อแม่จะได้เกาะชายผ้าเหลืองไปขึ้นสวรรค์ หรือไม่ต้องตกนรก พ่อแม่ถือว่าลูกชายที่ดีจะต้องเป็นผู้ที่จะกล้าสู้งานหนัก กล้าเสี่ยง กล้าเถียง และกล้าสู้เพื่อศักดิ์ศรีของวงศ์ญาติ ส่วนลูกสาวถูกอบรมให้ขยันงานบ้าน งานครัว ให้อดทนรับผิดชอบต่อครอบครัว ให้อ่อนโยน อ่อนน้อม สำนวณ รักนวลสงวนตัว งานบ้านที่ลูกสาวหัดทำตั้งแต่อายุประมาณ 7 ขวบ คือ ถูบ้าน ซักผ้า ตักน้ำ ตำข้าว เลี้ยงน้อง ส่วนเด็กชายจะไปหัดช่วยพ่อแม่ทำนาเมื่ออายุประมาณ 10 ขวบ

ในปัจจุบัน แนวทางการขัดเกลาทางสังคมเรื่องบทบาทของลูกชายลูกสาว ได้เปลี่ยนไป การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของครอบครัวในชนบท เปลี่ยนอาชีพเกษตรกรรมมาเป็นรับจ้าง ทำให้การขัดเกลาทางสังคมแก่ลูกชายลูกสาวเปลี่ยนไป พ่อแม่จำนวนไม่น้อยยอมรับภาระในการอบรมเลี้ยงดูให้แก่ญาติอาวโส เช่น ย่ายาย เพราะตนเองต้องละทิ้งครอบครัวอพยพมาหางานทำ ในขณะเดียวกัน เด็กในวัยเด็กเล็กถึงวัยรุ่นซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในวัยเรียนมีภารกิจจากการเรียน ผลที่เกิดขึ้นคือ การแบ่งบทบาทลูกชายลูกสาวตามเพศเริ่มเปลี่ยนแปลง เด็ก ๆ ที่กลับจากโรงเรียนต้องมาช่วยงานบ้านโดยไม่แบ่งเพศ เช่น หุงข้าว ทำกับข้าว โดยงานหนักจะให้ลูกชายทำมากกว่าลูกสาว และจะเข้มงวดในการอบรมลูกสาวมากกว่าลูกชาย ส่วนวิธีการลงโทษหรือชมเชยลูกสาวกับลูกชายจะไม่แตกต่างกัน เมื่อลูกเติบโตเป็นหนุ่มสาว พ่อแม่จะมีความคาดหวังต่อลูก

ต่างกัน พ่อแม่หวังว่าลูกชายที่ดีควรเชื่อฟังพ่อแม่ ไม่เกเร ไม่กินเหล้า ไม่สูบบุหรี่ หรือติดยา ขยันทำงาน บวชให้พ่อแม่ ถ้าทำงานมีรายได้ก็ควรส่งเสียน้องหรือพ่อแม่บ้าง ส่วนลูกสาวนั้น พ่อแม่หวังว่าจะช่วยเหลือพ่อแม่ทำงานบ้านและงานอาชีพ ขยัน ไม่หนีเที่ยว ไม่ทำเสื่อมเสียวงศ์ตระกูลโดยแต่งงานกับคนไม่ดี หรือหนีตามใครไป เลี้ยงดูพ่อแม่ยามแก่เฒ่า สำหรับลูกที่ไปทำงานไกลบ้าน พ่อแม่ก็ไม่หวังว่าลูกชายจะส่งเงินมาให้เพราะลูกชายต้องเที่ยวเตร่และเลี้ยงดูลูกเมีย ส่วนลูกสาวนั้นจะต้องส่งเงินมาให้พ่อแม่เสมอ เพราะรู้สึกว่ามันตัวเองต้องรับผิดชอบพ่อแม่และน้อง ๆ

2. การขัดเกลาเรื่องบทบาทสามีภรรยา หญิงชายที่เติบโตสู่วัยเจริญพันธุ์ จะได้รับการขัดเกลาทางสังคมเกี่ยวกับบทบาททางเพศต่างกัน ดังได้กล่าวมาแล้วว่า พ่อแม่จะอบรมสั่งสอนลูกสาวให้รักนวลสงวนตัวและเข้มงวดในเรื่องเพศตรงข้าม แต่จะไม่เข้มงวดกับลูกชายในเรื่องทางเพศ แนวทางการขัดเกลาของครอบครัวจึงเป็นลักษณะที่ว่าผู้หญิงไม่ควรมีความรู้เรื่องเพศมากนัก เพราะถ้ารู้มากจะดูเป็นคนซ้ำของเรื่องผู้ชาย ผู้หญิงจะไม่มีความรู้เรื่องการวางแผนครอบครัวตลอดจนเรื่องโรคที่เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ ในทางตรงกันข้ามผู้ชายได้รับอนุญาตให้หาความรู้เรื่องเพศใส่ตัว การไปใช้บริการทางเพศกับหญิงบริการเป็นเรื่องไม่เสื่อมเสีย ถ้ารู้จักป้องกันตัวเองจากโรคติดต่อทางเพศ อย่างไรก็ตาม ผู้ชายก็ไม่ได้รับการขัดเกลาให้แสวงหาความรู้เรื่องการวางแผนครอบครัวเท่าใดนัก เมื่อหนุ่มสาวแต่งงานเป็นสามีภรรยากัน ครอบครัวของทั้งสองฝ่ายต่างได้ให้การขัดเกลาทางสังคมแก่คู่สมรสใหม่มาแล้ว ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม การขัดเกลาโดยตรงคือการอบรมสั่งสอนบทบาทของภรรยา และบทบาทของสามีให้แก่ลูกขณะที่ยังไม่แต่งงาน การขัดเกลาโดยอ้อมคือการประพฤติตัวเป็นต้นแบบของสามีภรรยาให้ลูก ๆ ได้เห็นและเลียนแบบ แนวทางขัดเกลาจะเป็นแบบเดียวกับที่กำหนดบทบาทลูกชายลูกสาว กล่าวคือ ผู้หญิงที่เป็นภรรยาจะต้องมีบทบาทในการดูแลบ้าน ทำงานบ้านเลี้ยงลูก ทั้งนี้โดยสามีช่วยทำงานบ้านบ้าง เมื่อภรรยาอยู่ในภาวะยากลำบาก เช่น หลังคลอด แต่เดิมภรรยาต้องช่วยทำงานในไร่นาในชนบท เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงจากพลังกระแทกทางเศรษฐกิจ จนผู้หญิงต้องออกไปทำงานนอกบ้านมากขึ้น เช่น ทำงานในโรงงาน เป็นลูกจ้าง ค้าขาย และมีบทบาทในการหารายได้เลี้ยงครอบครัวอีกแรงหนึ่ง หน้าที่ในบ้านของภรรยาก็เปลี่ยนไปบ้าง สามีและสถานรับเลี้ยงเด็กเข้ามามีบทบาทช่วยเลี้ยงดูลูก มีการซื้ออาหารสำเร็จรูปมากินในครอบครัวมากขึ้น การออกไปนอกบ้านจึงทำให้ผู้หญิงที่เป็นภรรยามีอิสระ มีประสบการณ์มากขึ้น แต่ก็ต้องเหนื่อยขึ้นด้วย เพราะต้องรับภาระงานบ้านเช่นเดิม เพียงแต่มีผู้มาแบ่งเบาภาระไปบ้าง อย่างไรก็ตามพบว่า สามียอมรับความเสมอภาคทางเพศมากขึ้น แม้จะยังไม่เท่าเทียมกัน เพราะค่านิยมเดิมก็ตาม

ในแง่ของเพศสัมพันธ์ ค่านิยมของสังคมไทยซึ่งยังมีความสำคัญอยู่ในปัจจุบัน ถือว่า ภรรยาไม่มีสิทธิมีเพศสัมพันธ์กับชายอื่นใดนอกจากสามี แต่สามีอาจไปมีเพศสัมพันธ์กับหญิงอื่นได้ โดยเฉพาะการใช้บริการทางเพศ จึงมีสามีจำนวนหนึ่งที่น่าโรคติดต่อจากเพศสัมพันธ์กับหญิงอื่นรวมทั้งโรคเอดส์มาติดภรรยา นอกจากนั้น บทบาทในการวางแผนครอบครัวก็เป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิงเป็นส่วนใหญ่

ในแง่ของการตัดสินใจ สามีภรรยามักมีบทบาทร่วมกันตัดสินใจ แต่ภรรยาอาจตัดสินใจในเรื่องเล็กโดยไม่ต้องปรึกษาสามี

3. การขัดเกลาเรื่องบทบาทพ่อแม่ บทบาทการเป็นพ่อแม่เป็นสิ่งที่ครอบครัวยึดติดและเด็กตั้งแต่เป็นลูก โดยได้เห็นจากพฤติกรรมของพ่อแม่ที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าในครอบครัวนั้นเอง ผู้ที่เป็นพ่อแม่เปลี่ยนจากเป็นฝ่ายรับการเรียนรู้ในครอบครัว มาเป็นผู้ให้การเรียนรู้แก่ลูกต่อไป บทบาทของพ่อแม่ในด้านเศรษฐกิจ คือ การหารายได้ให้ครอบครัว และบทบาทในการอบรมเลี้ยงดูลูก ผู้ที่เป็นพ่อและแม่มีบทบาทต่างกันในประเทศไทย โดยปกติแม่จะมีความสนิทสนมกับลูกมากกว่าพ่อ เพราะได้เลี้ยงดูมาโดยใกล้ชิดกว่า ในชนบทแม่และญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะสอนเด็กหญิงเกี่ยวกับงานบ้าน ส่วนพ่อจะเป็นผู้สอนงานอาชีพให้ลูกชาย เช่น หัดทำนา จับปลา เลี้ยงวัว พ่อแม่ฐานะดีมักไม่เข้มงวดในการสอนและการกำหนดให้ลูกช่วยงานบ้านและงานอื่น ๆ แต่จะกดดันในเรื่องการเรียนหนังสือมากกว่า นอกจากนั้นพ่อและแม่ก็จะร่วมกันอบรมสั่งสอนนิสัยลูกตามภาพความเข้าใจของตน เกี่ยวกับลักษณะของลูกสาวที่ดีและลูกชายที่ดีแนวทางการอบรมมีเนื้อหาเกี่ยวกับ วิธีการงานเพื่อการประกอบอาชีพ คุณธรรมตามหลักศาสนา ไหวพริบให้ทันคนทันโลก และขนบธรรมเนียมประเพณีที่ครอบครัวยึดถือปฏิบัติกันมา

เมื่อลูกทำผิด บทบาทในการลงโทษของพ่อแม่จะต่างกัน แม่มักเป็นผู้ลงโทษลูกมากกว่าพ่อ อาจจะดุหรือตีสั่งสอน แต่ลูกจะกลัวพ่อกว่าแม่เพราะพ่อจริงจังและดุมีเหตุผลมากกว่าแม่ซึ่งมักใช้อารมณ์ วิธีการลงโทษที่พ่อแม่ใช้ไม่ต่างกันสำหรับลูกสาวและลูกชาย

ในสภาพเศรษฐกิจที่เปลี่ยนไป พ่อแม่มีเวลาอบรมเลี้ยงดูลูกน้อยลง เมื่อลูกเติบโตขึ้นจนถึงวัยประกอบอาชีพและมีคู่ครอง พ่อแม่มักให้สิทธิแก่ลูกอยู่แล้วในเรื่องเหล่านี้ คือ ยอมให้ลูกเลือกประกอบอาชีพตามต้องการ และมีคู่ครองตามที่ลูกเลือกเอง พ่อแม่ในปัจจุบันต้องยอมรับสภาพที่เปลี่ยนไปอีกด้วย เช่น ในเรื่องความบริสุทธิ์ของลูกสาว ถ้าหากลูกสาวสูญเสียความบริสุทธิ์ พ่อแม่แม้จะผิดหวังแต่ก็ต้องยอมทำใจรับความจริง ไม่ถือเป็นเรื่องคอขาดบาดตายเหมือนเมื่อก่อน พ่อแม่ส่วนหนึ่งรับได้เมื่อลูกสาวจำต้องประกอบอาชีพบริการ พ่อแม่บางส่วนอบรมเลี้ยงดูลูกสาวโดยเน้นเรื่องความรับผิดชอบต่อครอบครัวและความกตัญญู แล้วก็ส่งเสริมให้

ลูกสาวค้าประเวณีเพื่อหารายได้มาให้ครอบครัวพ่อแม่ อย่างไรก็ตาม พ่อแม่กลุ่มหลังนี้มีปรากฏในเขตชนบทภาคเหนือและภาคอีสานเป็นบางแห่ง

3. แนวคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในครอบครัว

3.1 ความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัว น่าจะมีความหมายทั่วไปว่า การที่สมาชิกในครอบครัวมีความรักใคร่ผูกพันกัน ห่วงใยเชื้ออาทรกัน ความสัมพันธ์อันดีน่าจะ使人กลุ่มนั้นดำรงสถานะครอบครัวไปยาวนานไม่แตกสลายกลางคัน(ไม่นับการตายจากกัน) แต่สถานการณ์แตกแยกของครอบครัวไทยมีปรากฏให้เห็นชัดเจนมาก สถิติการหย่าร้างของครอบครัวไทยทั่วไปใน พ.ศ.2539 สูงถึง 56,718 คู่ (สถาบันประชากรศาสตร์, 2539) แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในครอบครัวไม่นั่นคงเท่าที่ควร

สมพงษ์ ธนัญญา (ในศศิพัฒน์ ยอดเพชร, 2540) ได้รวบรวมแนวคิดการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว ในบทความเรื่องประมวลประเด็นแนวคิดการเสริมสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัว สรุปความหมายของความสัมพันธ์ในครอบครัวจากนักวิชาการหลายท่านได้ดังนี้

ความสัมพันธ์ในครอบครัว หมายถึง สัมพันธภาพในครอบครัวตามบทบาทหน้าที่ที่ทุกคนมีต่อคนอื่น ๆ ในครอบครัว อันจะมีผลทำให้การดำเนินชีวิตในครอบครัวและสังคมราบรื่น

ลักษณะความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัว ประกอบด้วย (สมพงษ์ ธนัญญา, 2540, อ้างแล้ว)

1). ความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยาเป็นความรักใคร่เข้าใจซึ่งกันและกัน มีสัมพันธภาพที่ดีต่อกัน พยายามปรับตัวเข้าหากัน ร่วมมือร่วมใจกันช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ตลอดจนรับผิดชอบแก้ไขปัญหาดังต่าง ๆ ภายในครอบครัวร่วมกัน ย่อมทำให้ครอบครัวราบรื่นมั่นคง สมาชิกในครอบครัวก็พลอยมีความสุขไปด้วย

2). ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ลูก เป็นความสัมพันธ์โยงใยมาจากความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา ที่มีความรักใคร่ผูกพันกัน ความรักใคร่ผูกพันกันแน่นหนาของพ่อแม่จะมีผลสะท้อนไปผูกพันรักใคร่ต่อบุตรให้แน่นแฟ้นต่อไปโดยปริยาย

3). ความสัมพันธ์ระหว่างพี่กับน้อง เป็นความรักใคร่ ห่วงใย ช่วยเหลือปกป้องซึ่งกันและกัน ทั้งนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องจะแน่นแฟ้นย่อมขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ ความยุติธรรม ความรัก ความเข้าใจของพ่อแม่ที่มีต่อลูกทุกคนเท่า ๆ กันด้วย

3.2. องค์ประกอบของความสัมพันธ์ในครอบครัว สุรีย์ วิภาสประทีป (2534) ได้สรุปองค์ประกอบความสัมพันธ์ในครอบครัวที่หมายถึง ความสัมพันธ์ระหว่างบิดา มารดาและบุตร ในประเด็นของประสิทธิผลของการสื่อสาร ความขัดแย้งในครอบครัว ความสัมพันธ์ทางเพศ ความเป็นเพื่อนคู่ชีวิต ความสมานฉันท์ทางบทบาทและความเสียเปรียบสัมพัทธ์ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

1) ประสิทธิผลของการสื่อสาร หมายถึง การที่คู่สมรสสื่อสารระหว่างกันเข้าใจได้ตรงกัน มีการเปิดเผยตนเองระหว่างคู่สมรส และเป็นผู้ฟังที่ดี ความชัดเจน ความกระฉับกระเฉงของการสื่อสารจะมีผลดีต่อสัมพันธภาพในครอบครัว

2) ความขัดแย้งในครอบครัว หมายถึง ความคิดหรือการแสดงออกในเรื่องต่าง ๆ ที่ไม่สามารถตกลงกันได้ เช่น การใช้อำนาจในการตัดสินใจ การคำนึงถึงประโยชน์ที่จะได้รับ การโต้แย้ง การดำเนินคดีจนการตำหนิร่างกายซึ่งกันและกัน นอกจากนี้การออกไปทำงานนอกบ้านของภรรยาก่อให้เกิดความขัดแย้งได้ เนื่องจากทำให้เกิดความบกพร่องในการปฏิบัติหน้าที่ในครอบครัว เช่น การมีเวลาให้กับครอบครัวน้อยลง หรือให้ความสำคัญในตัวคู่สมรสน้อยลง เป็นต้น ความขัดแย้งดังกล่าว จึงอาจนำไปสู่ความไม่มั่นคงในสัมพันธภาพที่ดีของครอบครัวได้

3) ความสัมพันธ์ทางเพศ หมายถึง การที่ชายหญิงมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันหรือการร่วมกันแสดงกิจกรรมเพื่อสนองตอบความต้องการด้านชีวภาพ ความสัมพันธ์ทางเพศเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญมากต่อชีวิตสมรส ความสัมพันธ์ทางเพศนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ เช่น ความต้องการทางเพศความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องเพศ เวลาที่มีให้แก่กันในเรื่องเพศ ซึ่งคู่สมรสอาจมีความกลมกลืนหรือขัดแย้งกันได้ ถ้าขัดแย้งกันปัญหาต่าง ๆ ก็จะตามมา และอาจนำไปสู่ปัญหาสัมพันธภาพในครอบครัวได้

4) ความเป็นเพื่อนคู่ชีวิต หมายถึง การที่คู่สมรสทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน จากสภาพสังคมปัจจุบันที่ต้องแยกครอบครัวเป็นครอบครัวเดี่ยว เป็นอิสระจากเครือญาติ ทำให้คู่สมรสกลายเป็นเพื่อนที่มีความสำคัญต่อกัน ความเป็นเพื่อนคู่ชีวิตจึงเป็นกระบวนการเสริมสร้างความสัมพันธ์ของคู่สมรส

5) ความสมานฉันท์ทางบทบาท หมายถึง การที่คู่สมรสมีความคิดเห็นตรงกับสิ่งที่ฝ่ายหนึ่งคาดหวังให้อีกฝ่ายหนึ่งปฏิบัติตามบทบาท และต่างต้องเรียนรู้ความคาดหวังทางบทบาทของกันและกัน เช่น การที่ภรรยาเพิ่มบทบาทของตนเองทางเศรษฐกิจ สามีแบ่งภาระงานในบ้านจากภรรยา หากความคาดหวังทางบทบาทสอดคล้องกันก็เกิดสัมพันธภาพที่ดีในครอบครัว

6) ความเสียเปรียบสัมพัทธ์ หมายถึง ความรู้สึกของสามีหรือภรรยาอันเป็นผลจากการนำเอาสภาพชีวิตแต่งงานของตนเองไปเปรียบเทียบกับคู่สมรสอื่น ๆ ถ้าหากคู่สมรสมีความเสียเปรียบสัมพัทธ์มากน่าจะมีความพอใจในชีวิตสมรสต่ำ ความพอใจในชีวิตสมรสจะมีผลกระทบต่อสัมพันธภาพในครอบครัว

จะเห็นได้ว่าคุณภาพของสัมพันธภาพในครอบครัวดีหรือเลวอย่างไร ขึ้นอยู่กับการที่สมาชิกในครอบครัวสามารถผสมผสานกับองค์ประกอบต่าง ๆ อย่างสอดคล้องและเหมาะสมกลมกลืนกัน

4. แนวคิดเกี่ยวกับทัศนคติ

ทัศนคติมีความสำคัญยิ่งต่อการมีพฤติกรรมของมนุษย์ จึงมีผู้ศึกษาและให้ความหมายของทัศนคติอย่างกว้างขวาง เช่น คือความพร้อมที่จะตอบสนองต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ความรู้สึกอันเนื่องมาจากการเรียนรู้และประสบการณ์ เป็นสภาพจิตใจที่จะมีอิทธิพลต่อความคิดเห็นและพฤติกรรมของบุคคลนั้น ๆ (สุรางค์ จันทน์เอน, 2523 อ้างใน ธัญญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2540) ซึ่งกมลรัตน์ หล้าสูงวงศ์ (2527) ได้สรุปว่า ทัศนคติ หมายถึง ความรู้สึกของบุคคลที่ได้จากการเรียนรู้และประสบการณ์ แล้วแสดงสภาวะของร่างกายและจิตใจในด้านความพร้อมที่จะตอบสนองต่อบุคคลหรือสิ่งต่าง ๆ ในลักษณะหนึ่งใน 2 ลักษณะ กล่าวคือ แสดงความพร้อมที่จะเข้าไปหาเมื่อเกิดความรู้สึกชอบหรือทัศนคติทางบวก หรือพร้อมที่จะหลีกเลี่ยงเมื่อเกิดความรู้สึกไม่ชอบ หรือทัศนคติไม่ดีทางลบ

ทัศนคติมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1. องค์ประกอบด้านความรู้และความคิด คือ ความรู้สึกนึกคิดต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใด ซึ่งเกิดจากการได้รับรู้ข่าวสารหรือข้อมูลที่ได้ยินมา
2. องค์ประกอบด้านความรู้สึก เป็นการประเมินค่า ประเมินความรู้สึกชอบ/ไม่ชอบ กล่าว เกรง ฯลฯ
3. องค์ประกอบทางด้านพฤติกรรม เป็นการแสดงออกของบุคคลต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งจะเป็นการแสดงออกตามความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการรับรู้

การศึกษาทัศนคติของคนที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ นั้น สามารถจำแนกเป็น 2 ด้าน ด้านแรกคือ การศึกษาทัศนคติที่คนมีต่อสิ่งของ คน หรือสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่นอกตัวคน ด้านที่สองคือ การศึกษาทัศนคติที่คนมีต่อตนเอง

ทัศนคติต่อตนเอง คือ ความรู้สึกที่บุคคลมีต่อตนเองซึ่งมีทั้งพึงพอใจและไม่พึงพอใจ ขึ้นอยู่กับการอบรมเลี้ยงดู สภาพแวดล้อม ความรู้ และสถานการณ์ต่าง ๆ (ถวิล อาราโกชน์, ม.ป.ป.) ซึ่งลักษณะทัศนคติต่อตนเองมีแตกต่างกัน 4 ลักษณะ คือ (กมลรัตน์ หล้าสุวรรณ, 2527, อ้างแล้ว)

1. คิดและรู้สึกว่าตนเองดีกว่าผู้อื่น
2. คิดและรู้สึกว่าตนเองด้อยกว่าผู้อื่น
3. คิดและรู้สึกว่าตนเองมีคุณค่า
4. รู้สึกว่าเกลียดชังตนเอง

ทัศนคติทั้ง 4 ลักษณะ อาจแยกออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ ทัศนคติที่ดีต่อตนเอง ได้แก่ การมองเห็นว่าตนเองมีคุณค่า มีความภูมิใจในตนเอง มองโลกในแง่ดี มีความสุขในสังคมและทัศนคติที่ไม่ดีต่อตนเอง ได้แก่ การมองว่าตนเองสูงกว่าหรือด้อยกว่าคนอื่น ซึ่งจะทำให้คน ๆ นั้นขาดความอดทนหรือไม่ไว้วางใจใคร มีปมด้อย มีความโกรธแค้น อาฆาต มองโลกในแง่ร้าย ซึ่งทัศนคติต่อตนเองไม่ว่าจะในด้านใด ย่อมมีผลต่อการที่คนนั้นจะมีทัศนคติต่อสิ่งอื่น ๆ ด้วย เช่น Nail, 1971 (อ้างใน พิชนี วรกวิน, ม.ป.ป.) วิจัยพบว่า คนที่มีทัศนคติต่อตนเองดี จะมีพฤติกรรมไปในทางเป็นคนขยัน มีความสนใจ มีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ มีการควบคุมอารมณ์ได้ดี มีสมาธิ ฯลฯ ในขณะที่ผู้ที่มีทัศนคติที่ไม่ดีต่อตนเอง หากกระทำการใดไม่ประสบความสำเร็จ หรือผิดพลาดจะเกิดความผิดหวังอย่างรุนแรง (สมชัย ชินะตระกูล, 2517)

ทัศนคติทั้งต่อตนเองและต่อผู้อื่นมีผลต่อการครองชีวิตคู่ หรือการมีชีวิตครอบครัวมาก สามี-ภรรยา หรือพ่อแม่-ลูก หากต้องพูดหรือทำอะไรต่อกันโดยที่ขัดกับทัศนคติส่วนตัว อาจจะทำให้เกิดความอึดอัด หรือถ้ามีทัศนคติไม่ดีต่อผู้ที่อยู่ร่วมด้วย ก็จะทำให้เกิดความขัดแย้งได้อยู่เสมอ แต่ถ้ามีทัศนคติที่ดี ก็จะทำให้ความรักเหือดทวน เข้าใจซึ่งกันและกัน การที่คู่สมรสมีทัศนคติที่เสริมกัน ชอบในสิ่งที่คล้าย ๆ กัน จะทำให้ทั้งคู่เกิดมีใจที่ใฝ่รัก ให้ความรัก เสียสละเพื่อกันและกัน (นพมาศ ธีรเวคิน, 2539)

จึงอาจกล่าวได้ว่า ทัศนคติต่อตนเอง มองเห็นคุณค่าของตนเอง มองโลกในแง่ดี มีความรัก แสดงออกมาซึ่งความรัก และทัศนคติต่อผู้อื่น และสิ่งอื่น ๆ คือการมองคู่สมรสในทางที่ดี ยกย่องเข้าใจกัน รวมทั้งการมีทัศนคติที่ดีต่อผู้อื่นและสิ่งอื่น ๆ ที่สอดคล้องกัน ย่อมมีผลทำให้ความสัมพันธ์ในครอบครัว เป็นไปอย่างราบรื่น นำไปสู่การมีครอบครัวที่มั่นคงได้

5. แนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพ

5.1 ความหมายของคำว่าสุขภาพ

จินตนา ยูนิพันธ์ (ใน พิมพ์วัลย์ บุญมงคล และคณะ, 2542) ได้รวบรวมแนวคิดในเรื่องสุขภาพและการให้ความหมายของคำว่าสุขภาพไว้ ดังนี้

“สุขภาพ” ตามคำจำกัดความขององค์การอนามัยโลกที่ให้ไว้ในปี ค.ศ.1964 ว่า คือสภาวะของการมีความเป็นอยู่ที่ดีอย่างสมบูรณ์ ทั้งด้านร่างกาย จิตใจและทางสังคม มิใช่เพียงแต่ปราศจากการเจ็บป่วยเท่านั้น ต่อมาในวันที่ 12 กันยายน ค.ศ.1978 ที่กรุงอัลมาตา มีการรับรองปฏิญญาที่ยืนยันคำจำกัดความนี้ รวมทั้งได้กำหนดกลยุทธ์พื้นฐานด้านสุขภาพเกี่ยวกับการส่งเสริมสุขภาพและการป้องกันการเกิดโรคหรือการเจ็บป่วยเพิ่มขึ้นด้วย จะเห็นได้ว่า คำว่า“สุขภาพ” มีความเป็นองค์รวมและหมายถึงการมีชีวิตที่เป็นสุขสบายดีในทุกมิติของการดำรงชีวิต ได้แก่ มิติทางกาย มิติทางจิตใจ และมิติทางสังคมและชุมชน

คำจำกัดความดังกล่าวนี้ แสดงถึงการยอมรับแนวคิดที่ว่า สุขภาพเป็นภาวะปกติที่มีความเป็นมาตรฐานอยู่ในตัวของมันเอง ส่วนคำว่าความเป็นอยู่ที่ดีอย่างสมบูรณ์ก็เป็นภาวะที่ยากจะอธิบายให้ครอบคลุมและยากต่อการวัดอีกด้วย การให้คำจำกัดความเช่นนี้ Antonovsky (อ้างถึงใน Koblinsky, et al., 1993) กล่าววิจารณ์ว่า เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการอธิบายที่ให้ความสำคัญกับวิทยาการทางการแพทย์ และการสาธารณสุขอย่างมาก เพราะเมื่อใช้คำจำกัดความนี้แล้วข้อสรุปต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับสุขภาพ และการดำรงชีวิตของมนุษย์จะเกี่ยวข้องกับระบบการบริการสุขภาพทั้งหมด บุคลากรทางการแพทย์เท่านั้นจะเป็นผู้ควบคุมกำกับและมีบทบาทสำคัญในระบบนี้ อย่างไรก็ตาม ยังมีการท้วงติงคำจำกัดความนี้ว่าสุขภาพมิใช่ภาวะใดภาวะหนึ่งแต่เป็นการแสดงออก หรือเป็นการกระทำของบุคคลที่แสดงถึงวิถีทางสู่เป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เพื่อเป้าหมายของการทำหน้าที่ตามบทบาท หรือเป้าหมายของการมีชีวิตที่เป็นสุขหรือสุขสบาย

Herlich (1993) ได้กล่าวถึงความหมายของคำว่า “สุขภาพ” ไว้ 3 มุมมอง คือความหมายของ “การเป็น” (being) ซึ่งหมายถึงสภาพของการไม่เป็นโรค การมีชีวิตที่ไม่ปรากฏอาการผิดปกติความหมายนี้ให้ความสำคัญกับสิ่งที่เส้นทางลบมากกว่าทางบวก อีกความหมายหนึ่ง สุขภาพหมายถึง “การมี” (having) เน้นที่การมีลักษณะหรือคุณสมบัติซึ่งอาจจะเป็นสิ่งที่ดีหรือไม่ดีก็ได้ และคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ทั้งนี้เพราะความหมายของคำว่าสุขภาพขึ้นอยู่กับสภาพความเป็นอยู่ของบุคคลนั้น ในอีกความหมายหนึ่งสุขภาพ จะหมายถึง “ความสมดุล” (equilibrium) ที่เป็นผลจากประสบการณ์ส่วนบุคคล บุคคลจะรู้สึกหรือบอกได้ว่า

ตนมีความสุขเกิดขึ้นแล้วหรือไม่ ซึ่งแสดงออกด้วยความเป็นอยู่ที่ดีทางด้านร่างกายคือ มีความแข็งแรงทางกายปราศจากความอ่อนเพลีย ความเป็นอยู่ที่ดีทางด้านจิตใจ คือมีอารมณ์ทางบวกและทางลบไม่มากนักน้อยกว่ากัน มีอิสระในการเคลื่อนไหวไปมาในที่ต่าง ๆ สามารถกระทำกิจกรรม และมีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นได้ตามต้องการ อย่างไรก็ตาม ไม่มีสภาพหรือบุคคลใดที่มีสุขภาพสมบูรณ์ มีเพียงแต่สภาพบุคคลที่สามารถรักษาความสุขในชีวิตของตนไว้ได้ บางครั้งบุคคลอาจเจ็บป่วยเล็กน้อย เช่น แพ้อากาศและหลอดลมอักเสบได้ง่ายถ้าอากาศเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน กรณีนี้ก็ไม่ถือว่าบุคคลนั้นเจ็บป่วย จากความหมายนี้แสดงว่า บุคคลจะมีสุขภาพดี ตราบเท่าที่ตนเองรู้สึกว่าจะอยู่ในภาวะสมดุล หรือเมื่อรู้สึกว่ายังสามารถกระทำกิจกรรมได้ตามความต้องการของตนได้

จากการพิจารณาความหมายที่หลากหลายของคำว่าสุขภาพข้างต้น แนวคิดเกี่ยวกับสุขภาพเกี่ยวข้องกับพื้นฐานทางวัฒนธรรมมากพอ ๆ กับแนวความเชื่อทางสังคม การเมือง และวิทยาการที่แตกต่างกันในแต่ละสาขา แม้ว่าจะมีข้อแตกต่างกันอยู่ก็ตาม ก็อาจสรุปได้ว่าแนวคิดของสุขภาพมีความเป็นองค์รวมและมีความซับซ้อน จึงอธิบายได้โดยการรวมมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน คือ

สภาพที่มีความสมดุลภายในของบุคคล ในขณะที่ดำรงชีวิตอยู่ในสิ่งแวดล้อมรวมเป็นความสามารถและศักยภาพของบุคคลที่จะดำเนินชีวิตตามเป้าหมายส่วนตน และรวมถึงความสามารถในการเผชิญกับความกดดันทางจิตใจ สังคมและจากสภาพแวดล้อมอย่างมีประสิทธิภาพด้วยกระบวนการทางร่างกาย และการกระทำอย่างมีเป้าหมายที่เกิดผลทางบวกต่อตนเอง คือ มีประสบการณ์ด้านจิตใจในทางบวก ไม่มีอาการที่ผิดปกติและ/หรือการไม่มีโรค ความเจ็บป่วยหรือความพิการ

5.2 ลักษณะของสุขภาพจิต

สุขภาพจิต เป็นลักษณะทางจิตลักษณะหนึ่ง ที่มีความสัมพันธ์ หรือเป็นผลต่อเนื่องจากการที่คนมีทัศนคติต่อตนเองและต่อผู้อื่น สิ่งอื่น ผู้ที่มองตนเองว่าเด่นกว่าใครหรือด้อยกว่าใคร และมองผู้อื่นเป็นศัตรู มีอคติต่อสิ่งรอบข้าง จะนำมาซึ่งความไม่ผาสุกในชีวิตของผู้คนตลอดไป (ถวิล ธาราโภชน, ม.ป.ป., อ้างแล้ว)

ผู้มีสุขภาพจิตดี หรือสุขภาพจิตปกติ จะมีลักษณะทางพฤติกรรมที่แสดงหลายประการ โดยนักจิตวิทยาหรือจิตแพทย์ได้รวบรวมไว้หลายมุมมอง เช่น

กอร์ดอน ออลพอร์ต (Gordon Allport อ้างใน สุรศักดิ์ หลาบมาลา, 2523) เห็นว่าบุคคลที่มีสุขภาพจิตปกติจะมีลักษณะต่อไปนี้

1. มีความสนใจบุคคลอื่นและสิ่งอื่น ๆ นอกจากตนเองและสิ่งของของตนเอง
  2. มีความเข้าใจในพฤติกรรมของตนในปัจจุบัน
  3. ยึดถือ หลักปรัชญา หลักธรรม หรือการจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเครื่องนำทางในพฤติกรรมของชีวิต
  4. มีความรักและนับถือบุคคลอื่น เหมือนกับเป็นญาติพี่น้องของตนเอง
  5. มีทักษะความสามารถ และวิจรรย์ญาณที่จะวิเคราะห์เหตุการณ์ประจำวันได้ถูกต้อง
  6. มีความเคารพในสิทธิของบุคคลอื่น มีความรักในสรรพสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย
- เคนเนท และคณะ (Kenneth and others, 1970 อ้างใน สุณีย์ เอกวัฒนพันธ์, 2536)

ระบุถึงลักษณะ 9 ประการ ที่บ่งบอกถึงสุขภาพจิตดี ได้แก่

1. สามารถเผชิญความจริงอย่างมีเหตุผล
2. สามารถปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง
3. สามารถที่จะเลือกสิ่งที่จะเห็นผลในระยะยาว
4. มีความเป็นตัวของตัวเองอย่างสมเหตุผล
5. ปราศจากความเครียด ความบีบคั้น และความวิตกกังวล
6. ผูกพันห่วงใยบุคคลอื่น
7. พึงพอใจที่จะผูกมิตรสร้างสัมพันธ์กับบุคคลอื่น
8. สามารถที่จะรัก
9. สามารถที่จะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การมีสุขภาพจิตดี โดยมีลักษณะทางพฤติกรรมต่าง ๆ ดังได้กล่าวมา มีความสัมพันธ์กับบุคลิกลักษณะและพฤติกรรมอื่น ๆ ของคน ทั้งการเป็นปัจจัยให้เกิดพฤติกรรมต่าง ๆ หรือมีอิทธิพลต่อกันกับพฤติกรรมของมนุษย์ ดังปรากฏในทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม (ดวงเดือน พันธุมนาวิน, 2539) ระบุว่าสุขภาพจิตเปรียบเทียบเสมือนเป็นรากแก้วของต้นไม้ที่จะมีผลไปถึงลักษณะทางจิตด้านอื่น ๆ ของมนุษย์ อันเปรียบเสมือนลำต้น หมายถึง สุขภาพจิตดีมีผลทำให้มนุษย์มีทัศนคติที่ดีต่อชีวิต มีการมุ่งอนาคตสูง มีแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์สูง

5.3 สุขภาพจิตกับบทบาทหญิงชาย

ศิริพร จิรวัดณ์กุล (ใน พิมพวัลย์ บุญมงคล และคณะ, 2542) ได้กล่าวถึง ปัจจัยทางด้านสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อสุขภาพจิตของสตรีในบริบทต่าง ๆ ในสังคมไทย โดยกล่าวว่าสังคมไทยเป็นที่รวมของคนหลายวัฒนธรรม และในแต่ละวัฒนธรรมก็มีหลายบริบท แต่ในภาพ

รวมแล้วกล่าวได้ว่า สังคมไทยเป็นสังคมแบบชายเป็นใหญ่ จึงมีความเชื่อในภาพรวมว่าผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ โกรธง่าย อารมณ์ร้อนแรง ใช้อารมณ์มากกว่าเหตุผล ขี้อิจฉาริษยา ชอบนินทา ใจเผลอ ขาดความกระตือรือร้นในการทำงาน คอยพึ่งพาผู้ชาย และมักจะยอมจำนนเมื่อเผชิญปัญหา นอกจากนี้สังคมไทยยังมีคตินิยมที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันว่า เพศหญิงอ่อนแอกว่าเพศชาย ผู้หญิงมีหน้าที่เป็นเมียและแม่ที่ดี เป็นช้างเท้าหลัง เชื้อพึ่งปรนนิบัติสามีและดูแลลูก

ด้วยภาพรวมดังกล่าวผู้หญิงไทยทุกคนในทุกบริบทจะถูกเลือกปฏิบัติและเป็นผู้ถูกกระทำ จึงส่งผลให้ภาวะสุขภาพจิตของสตรีต่างกันออกไป ในที่นี้จะได้เสนอประเด็นปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรมบางประการที่สำคัญที่มีผลต่อสุขภาพจิตของสตรีในบริบทต่าง ๆ ในสังคมไทย 2 ประเด็น ดังนี้

1) ความเชื่อเกี่ยวกับบทบาทหญิงชาย ตามสถานภาพของสตรีในบริบทต่าง ๆ

เด็กหญิงในบ้าน แม้ว่าคนโดยทั่วไปไม่แสดงออกชัดเจนว่า อยากได้ลูกเพศใดมากเป็นพิเศษ และส่วนใหญ่อยากได้ทั้งลูกชายและลูกสาว แต่ครอบครัวไทยส่วนใหญ่เลี้ยงลูกชายต่างจากลูกสาว โดยจะเลี้ยงให้ลูกสาวรักความสวยงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ปรนนิบัติเอาใจทุกคนในบ้าน อดทน เสียสละ เกรงใจ ฝึกงานบ้านให้เก่ง ไม่ให้เกียจ ไม่ให้เรียกร้องสิทธิ ส่วนลูกชายมักจะปล่อยตามสบาย เด็กหญิงไทยมักเรียนรู้การเก็บอารมณ์ ความรู้สึก ความต้องการ และความรู้สึกอ่อนแอ ต้องพึ่งพา มาจากครอบครัว

ผู้หญิงในสังคมเกษตรกรรม หรือสังคมชาวไร่ชาวนาไทย ในสังคมนี้ผู้หญิงเป็นทั้ง “แม่บ้าน” รับผิดชอบการกินอยู่และการเลี้ยงดูคนในครอบครัว ขณะเดียวกันก็รับผิดชอบเป็นผู้ผลิตในไร่นา ทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่กับชาย เมื่อสังคมเกษตรกรรมปัจจุบันเปลี่ยนจากการทำการเกษตรอย่างพออยู่พอกินมาเป็นผลิตเพื่อการค้า การทำไร่นาต้องพึ่งพาเทคโนโลยีและกลไกการตลาดมากขึ้น ผู้หญิงถูกลดบทบาทในฐานะผู้ผลิตลง เนื่องจาก “ไม่มีความถนัดทางเทคโนโลยีและการตลาด” ต้องพึ่งพาผู้ชาย นอกจากนี้ เมื่อหมดฤดูทำนาทำไร่ก็ต้องทำงานในภาคอุตสาหกรรม เช่น งานก่อสร้าง และงานบริการต่าง ๆ ที่ล้วนถูกมองว่าต่ำต้อย ถ้าทำงานก่อสร้างก็ได้ค่าแรงต่ำกว่าผู้ชาย หรือถ้าเป็นงานบริการก็มีผู้หญิงจำนวนไม่น้อยที่ต้องผันตัวเองไปทำงานบริการทางเพศจากการถูกล่อลวง ย่ำยี ดังนั้น ผู้หญิงในภาคเกษตรกรรมซึ่งเคยมีพื้นฐานความรู้สึกต่อตนเองที่ดีก็เปลี่ยนแปลงไปในทางที่แย่ลง มีความเครียดเพิ่มขึ้น เนื่องจากเงื่อนไขทางสังคมที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนค่าชูสถานภาพของผู้หญิงได้ถูกทำลายลง

ผู้หญิงในระบบอุตสาหกรรม วิถีชีวิตของผู้หญิงในสังคมอุตสาหกรรมมีการเปลี่ยนแปลงในแง่มุมมองงาน เนื่องจากมีงานต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย นอกจากนั้นระบบการศึกษา

ที่เปิดกว้างมากขึ้น ทำให้ผู้หญิงในระบบอุตสาหกรรมมีความแตกต่างกันทั้งในระดับการศึกษา และการประกอบอาชีพ กลุ่มผู้หญิงที่พอมีการศึกษาในระดับวิชาชีพก็มีทางเลือกประกอบวิชาชีพต่าง ๆ มาก อย่างไรก็ตามการกำหนดวิชาชีพในสังคมไทยยังมีลักษณะทางเพศติดอยู่ด้วย เช่น อาชีพวิศวกร ผู้พิพากษา ซึ่งเป็นอาชีพที่มีรายได้ดีสถานภาพสังคมสูง มักเป็นอาชีพของผู้ชาย ส่วนอาชีพที่มีรายได้รองลงมาและสถานภาพทางสังคมต่ำกว่า เช่น ครู พยาบาล ผู้ให้บริการ เสเมียนพิมพ์ติดมักเป็นผู้หญิง นอกจากนั้นอาชีพที่มีมากทั้งผู้หญิงผู้ชาย เช่น แพทย์ นักธุรกิจ ผู้บริหารของอาชีพเหล่านี้ก็มักเป็นผู้ชายมากกว่าผู้หญิง

ผู้หญิงที่มีการศึกษาน้อยหรือไม่มีการศึกษาก็ถูกดึงเข้าสู่ตลาดแรงงาน ซึ่งส่วนใหญ่คือ แรงงานไร้ฝีมือ แรงงานราคาถูกที่ต้องทำงานในโรงงานที่มีสภาพไม่ปลอดภัยต่อสุขภาพ เช่น โรงงานทอผ้า โรงงานอุตสาหกรรมเคมี โรงงานอิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น ผู้หญิงเหล่านี้ต้องตกงานทันทีเมื่อตั้งครรภ์ หรือเมื่อภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ นอกจากนั้นผู้หญิงเหล่านี้จำนวนไม่น้อยยังถูกล่วงละเมิดทางเพศจากนายจ้างและผู้คุมงานซึ่งเป็นผู้ชาย

แม้วิถีชีวิตของผู้หญิงในระบบอุตสาหกรรมจะหลากหลาย และแปรเปลี่ยนไปตามรูปแบบการผลิตและเทคโนโลยี แต่สิ่งที่ยังคงเดิม คือ ผู้หญิงยังคงคุณสมบัติของการเป็นผู้ตาม ผู้เชื่อฟัง อ่อนโยน สงบเสถียรและมีอารมณ์อ่อนไหว ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้ได้ถูกใช้เป็นแรงดึงดูดใจแก่นักลงทุนต่างประเทศให้มาลงทุน

บทบาททางเพศในวิถีชีวิตของผู้หญิงนั้นมาจากการขัดเกลาทางสังคม (socialization) ที่เริ่มต้นในสถาบันครอบครัว เมื่อเด็กหญิงเติบโตขึ้นพร้อมกับการเรียนรู้จากการเลียนแบบแม่ เข้าใจความรู้สึกของแม่ เด็กหญิงได้เรียนรู้คุณค่าแห่งการเป็นหญิงนั้นเกี่ยวพันอย่างเหนียวแน่นกับความสามารถในการดำเนินสัมพันธภาพที่ดีกับผู้อื่น การเห็นอกเห็นใจผู้อื่นโดยเฉพาะบุคคลสำคัญในชีวิต เมื่อใดก็ตามที่การดำเนินสัมพันธภาพไม่ราบรื่น ก็จะนำไปสู่ความรู้สึกซึมเศร้า กังวล รู้สึกไร้พลัง และด้อยคุณค่าในตนเอง ดังนั้น ไม่ว่าสตรีไทยจะอยู่ในสถานภาพใด บริบทใด แม้จะมีความแตกต่างกันในสภาพแวดล้อม แต่ในความรู้สึกลึก ๆ ของการเป็น "กุลสตรี" ที่สงบเสถียร เชื้ออาหาร หลีกเลี้ยงการขัดแย้ง เพื่อคงไว้ซึ่งสัมพันธภาพที่ดีงามกับคนรอบข้างก็ไม่แตกต่างกัน เนื่องจากสัมพันธภาพเป็นเครื่องยืนยันความเป็นบุคคลที่ดี ทำให้เกิดความรู้สึกที่ดีต่อตนเองและรู้สึกมีชีวิตชีวา เมื่อสูญเสียสัมพันธภาพก็นำไปสู่การเจ็บป่วยด้วยโรคซึมเศร้าและความรู้สึกสับสน

2) บทบาทสตรีไทยในยุคโลกไร้พรมแดน

เมื่อสังคมไทยทุกวันนี้เป็นยุคที่ข้อมูลข่าวสารเผยแพร่ถึงกันอย่างรวดเร็ว ผู้หญิงไทยได้รู้เห็นเรื่องราวของผู้หญิงอื่น ๆ สังคมอื่น ๆ ขณะเดียวกันด้วยระบบการศึกษาที่สูงขึ้นประกอบกับภาวะเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมผลักดันให้ผู้หญิงต้องออกมามีบทบาททางสังคมนอกเหนือจากการเป็น “เมีย” และ “แม่” มากขึ้น ภาวะจิตของผู้หญิงจึงปรับเปลี่ยนไป ความพึงพอใจต่อการเป็นสตรีที่เพียบพร้อม มิใช่เป็นเพียง “ผู้บังคับบัญชาที่บ้าน (ผ.บ.ท.บ.)” เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ผู้หญิงไทยยังจะต้อง “ร่วมหัวจมท้าย” หาเลี้ยงครอบครัวด้วยเช่นเดียวกับผู้ชาย

ปรากฏการณ์ที่ลูกสาวต้องออกจากบ้านเข้าเมืองใหญ่หางานทำเป็น “ผู้หญิงทำงาน” ที่ต้องรับผิดชอบทั้งเรื่องในบ้านและงานนอกบ้าน เป็นเรื่องธรรมดาในสังคมไทยทุกวันนี้ แต่เมื่อผู้หญิงต้องทำงานนอกบ้านก็ย่อมต้องการความเจริญก้าวหน้า ความสำเร็จในหน้าที่การงานเช่นเดียวกันกับชาย ซึ่งผู้หญิงมักพบเสมอว่า “ถ้าจะเอางานดี บ้านก็เสีย” หรือ “ถ้าจะเอางานสมบูรณ์ในบ้าน งานก็หย่อนยาน” ผู้หญิงทำงานจำนวนไม่น้อยจึงตกอยู่ในภาวะขัดแย้งใจตลอดเวลาเพื่อที่จะประคับประคองให้ “งานหลวงไม่ให้ขาด งานราษฎร์ไม่ให้เสีย” ภาวะขัดแย้งใจเช่นนี้นำไปสู่การเกิดความเครียดเรื้อรัง ซึ่งเป็นต้นเหตุของโรคทางกายและทางจิตมากมาย

กล่าวกันว่าคำว่า “โลกไร้พรมแดน” คือ การไร้พรมแดนของข่าวสาร แต่วัฒนธรรมยังคงมีพรมแดน เอกลักษณ์ของสตรีไทยในแง่มุมมองของการเป็นกุลสตรี เป็นแม่บ้านแม่เรือน เป็น “หลังบ้าน” หรือแนวหลังที่เข้มแข็ง ยังเป็นค่านิยมที่เป็นพรมแดนอันสำคัญ ที่ทำให้ผู้หญิงไทยตกอยู่ในภาวะคับข้องใจและยากที่จะคงสภาพความสมดุลในอารมณ์ไว้ได้ตลอด

โดยสรุปปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีผลต่อสุขภาพจิตของสตรีไทยในทุกบริบท คือ การขัดเกลาทางสังคมที่ส่งผลให้สตรีมีบทบาทยอมตาม พึ่งพา และรู้สึกว่าตนเองด้อยคุณค่าไว้พลังที่จะยืนหยัดต่อสู้ด้วยตนเอง

6. เอกสาร/งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

โฆสิต บั่นเปี่ยมราษฎร์ และคณะ (2526) ศึกษาผลกระทบของการเคลื่อนย้ายแรงงานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า เงินที่ส่งกลับมาเป็นจำนวนน้อยมาก ไม่พอที่จะนำไปลงทุนและปรับปรุงประสิทธิภาพของการผลิตของประชาชนในท้องถิ่นได้ เงินที่ส่งกลับส่วนใหญ่จะนำไปเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ที่เหลือจะนำไปชำระหนี้ ชื้อปัจจัยการผลิต และซ่อมแซมบ้าน

จากการศึกษาของ วิไลวัจน์ กฤษณะภักดี (2531) ในเรื่องบทบาทของสตรีแม่บ้านที่สมาชิกครอบครัวย้ายถิ่นไปทำงานในตะวันออกกลาง พบว่า สตรีแม่บ้านบางรายต้องเตรียมดิน

สำหรับหวานกล้าเอง เตรียมดินไว้ปลูกข้าว และต้องบำรุงรักษาดันกล้าแทนสามี นอกจากนั้นยัง ทำกิจกรรมเลี้ยงสัตว์ การประชุมหมู่บ้าน และกิจกรรมในครัวเรือนมากขึ้น รวมถึงการตัดสินใจ เรื่องต่าง ๆ ในครัวเรือนด้วยตนเอง กรณีบุตรชายไปทำงานตะวันออกกลาง ผลกระทบไม่เด่นชัด เหมือนสามีไป เนื่องจากเมื่อบุตรชายไปแล้ว สมาชิกครัวเรือนคนอื่น ๆ ได้ทำหน้าที่แทน นอกจากนั้นยังพบว่า มีผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ ในด้านการส่งเงินไม่สม่ำเสมอ ส่งมาน้อย ไม่พอใช้หนี้ จึงเกิดความเครียดและความกังวลในเรื่องเงินกู้

กัลยา ผ่องเมฆินทร์ (2533) ศึกษาเรื่องผลกระทบของการที่ภรรยามีส่วนช่วยเหลือเลี้ยง ครอบครัวยกเว้นจากการตัดสินใจและความคาดหวังทางอำนาจของภรรยาในครอบครัว พบว่า สตรีส่วนใหญ่ที่แต่งงานแล้ว มีบุตร และอยู่ร่วมกับสามีที่ออกไปประกอบอาชีพนอกบ้านจะมี อำนาจการตัดสินใจ และความคาดหวังทางอำนาจของภรรยาในครอบครัวในลักษณะที่เท่าเทียม กับสามี อย่างไรก็ตามเกือบครึ่งหนึ่งของภรรยาเหล่านี้จะตระหนักว่า ตนเองต้องพึ่งพาสามีใน ด้านต่าง ๆ รวมถึงทั้งทางด้านเศรษฐกิจมาก

สุกัญญา บุญตานนท์ (2534) ศึกษาเรื่อง ความขัดแย้งทางบทบาทของผู้หญิงแต่งงาน ที่ทำงานนอกบ้านและแนวทางแก้ไขปัญห พบว่า ผู้หญิงส่วนใหญ่มีความขัดแย้งทางบทบาท ปานกลาง เมื่อมีความขัดแย้งทางบทบาทเกิดขึ้นในบ้านและนอกบ้าน ส่วนใหญ่จะแก้ปัญหา โดยการมีปฏิกริยาตอบโต้เชิงพฤติกรรม โดยไม่พยายามเปลี่ยนแปลงความคาดหวังทางบทบาท ที่สังคมกำหนด ในบทบาทภรรยา แม่ และอาชีพ ไม่ว่าจะเป็นในส่วนบุคคลเองหรือบุคคลแวดล้อม ทั้งนี้ พฤติกรรมที่ตอบโต้ความขัดแย้งทางบทบาทที่เกิดขึ้น จะเป็นไปเพื่อให้ความคาดหวังทาง บทบาทลดลง หรือบทบาททางเพศที่สังคมกำหนดขึ้นนั้นเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ฉะนั้นหน้าที่ของ ผู้หญิงก็คือ หาทางทำความเข้าใจหรือ ทำบทบาทที่สังคมกำหนดให้ทั้งหมด เช่น วางแผน การจัดการเวลาและจัดระเบียบการทำงานให้ดีกว่าเดิม หรือไม่พยายามใด ๆ ในการควบคุม พฤติกรรม คือ ปลอมใจให้ทุกอย่างดำเนินไปตามครรลอง เพราะคิดว่าไม่มีทางแก้ไขความขัดแย้งที่ เกิดขึ้น เช่น มีความคิดว่า เมื่อลูก ๆ โตขึ้น ตัวเองจะว่างมากขึ้น เวลาจะช่วยเหลือคลี่คลายปัญหาที่ เกิดขึ้นได้ หรือต้องทำงานหนักขึ้น เพื่อจะทำตามความต้องการทางบทบาทให้ได้

จากการที่ผู้หญิงไม่ค่อยมีความรู้สึกขัดแย้งทางบทบาท จึงเป็นการยอมรับบทบาทที่ สังคมกำหนดโดยุษฎีเชื่อว่าตนเองด้อยกว่าชาย ซึ่ง Hoffman (ใน สุกัญญา บุญตานนท์, 2534, อ้างแล้ว) ก็ได้กล่าวว่า แม้บ้านมีแนวโน้มที่จะถูกรบกวนตัวเองเพิ่มมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ใน ทัศนคติของผู้หญิงเชื่อว่า ไม่ค่อยมีความขัดแย้งทางบทบาท แต่ในทางปฏิบัติกลับมีความขัดแย้ง

เกิดขึ้น งานของ Gove (ใน สุกัญญา บุญตานนท์, 2534, อ้างแล้ว) จึงพบว่า ผู้หญิงมีแนวโน้มจะเป็นโรคประสาทเนื่องจากความเครียดเพิ่มมากขึ้น

วณี บางประภา ธิติประเสริฐ (2533) ผู้วิจัยเรื่องการแบ่งงานระหว่างเพศและการพัฒนาสตรีชนบท ได้ให้ความเห็นว่า หญิงทำงานหนักกว่าชาย เพราะต้องทำงานทั้งในงานเกษตร เช่น ทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ปลูกผักหาอาหารตามธรรมชาติ และต้องทำงานบ้าน เช่น เลี้ยงลูก ทำอาหารอีกด้วย จากการที่หญิงต้องแบกรับภาระ ทั้งงานในบ้าน และงานการผลิตนี้ ได้สร้างปัญหากดดันแก่ผู้หญิง โดยเฉพาะในช่วงฤดูการผลิตหรือเก็บเกี่ยว รวมทั้งในฤดูแล้ง ที่หญิงต้องจัดหาน้ำ เพื่อบริการในครอบครัว ทำให้เกิดปัญหาทางสุขภาพ ได้แก่ ความเครียด การแท้งลูก และปัญหาต่อเด็กเล็ก เช่น การลดการให้นมลูก หรือหย่านมลูกก่อนกำหนด เด็กอายุต่ำกว่า 5 ขวบ เสียชีวิต อย่างไรก็ตาม แรงงานหญิงยังคงเป็นแรงงานแฝงในครอบครัว ไม่ได้รับค่าจ้างถึง 83.4 เปอร์เซ็นต์

ผลงานวิจัยของ บุญเดิม ไพเราะ (2519) เรื่อง สถานภาพและบทบาทของสตรีในสังคมไทย พบว่า ในประเด็นสถานภาพและบทบาทของภรรยาในครอบครัวสำหรับภรรยาในยุคปัจจุบันจะมีบทบาทสำคัญในครอบครัวทั้งในครอบครัวเมืองและชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผู้มีส่วนสำคัญต่อบทบาททางเศรษฐกิจของครอบครัว และการที่ภรรยาเข้าไปมีส่วนช่วยเหลือครอบครัว เป็นผู้หารายได้ให้แก่ครอบครัว จะทำให้ภรรยาเป็นผู้มีสิทธิ มีเสียง มีอำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ในครอบครัว ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ภรรยามีสถานภาพสูงขึ้น

นันทนีย์ ไชยสุต และคณะ (2520) ได้วิจัยเกี่ยวกับสถานภาพของสตรีไทยในชนบท ผลการวิจัย ปรากฏว่า ทศนคติของหัวหน้าครอบครัวเกี่ยวกับประเด็นการที่ภรรยาออกไปช่วยทำงาน มีหัวหน้าครอบครัวร้อยละ 85 ที่เห็นว่า ภรรยาควรช่วยทำงาน เพื่อหาเงินมาเลี้ยงครอบครัว และร้อยละ 96 เห็นว่า สามีภรรยาควรรับผิดชอบต่อครอบครัวเท่าเทียมกัน โดยภรรยาและบุตรสาวควรมีส่วนร่วมในการพัฒนาหมู่บ้านของตนเอง และเห็นด้วยกับการที่ผู้หญิงมีบทบาทในสังคมมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ทศนคติของสตรีเกี่ยวกับสถานภาพของตนเองยังคิดว่าไม่เท่าเทียมบุรุษ และด้วยภาระทางเศรษฐกิจจึงคิดว่าจำเป็นต้องช่วยทำงานหาเลี้ยงครอบครัว

จากการศึกษาเอกสาร แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น ผู้วิจัยได้นำมากำหนดเป็นประเด็นเชื่อมโยงกับโครงสร้างและปรากฏการณ์ทางสังคมในบริบทที่เป็นจริงของชุมชน โดยการกำหนดเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย และประเด็นที่จะศึกษา เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่เป็นพฤติกรรมเชิงบทบาทของกลุ่มเป้าหมายในชุมชน ดังภาพแสดงกรอบแนวคิดในการวิจัยที่แสดงไว้ต่อไปนี้

กรอบแนวคิดในการวิจัย

